

Date: 13th September-2026

TOPONIMLARDA SON VA O'LCHOV BILDIRUVCHI SO'ZLAR ASOSIDAGI METONIMIK KO'CHISHLAR

Maxmudova Shaxloxon Sayfiddin qizi

Qo'qon davlat universiteti, 2- bosqich magistranti

E-mail: egamberdiyevashahloxon551@gmail.com | Tel: +998 91 152 67 03

Annotatsiya. Maqolada o'zbek toponimikasida son va o'lchov bildiruvchi so'zlar asosida yuzaga keladigan metonimik nomlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi bunday nomlanishning semantik modellarini aniqlash va tasniflashdan iborat. Tavsiflash, qiyoslash va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan holda miqdor–makon, o'lchov–makon va tartib son–makon kabi uch model ajratildi. Har bir model konkret toponimik misollar (Beshariq, Oltiariq, To'rtko'l, tanob asosidagi nomlar va h.k.) asosida yoritildi. Natijalar bu turdagi metonimiyaning o'zbek va umumturkiy toponimik tizimda barqaror va mahsuldor hodisa ekanini ko'rsatadi.

Tayanch so'zlar: toponimika, metonimiya, son bildiruvchi so'zlar, o'lchov birliklari, miqdor–makon modeli, tartib son, semantik ko'chish, denotativ aloqadorlik.

Umuman, geografik obyektlarni nomlashda son va o'lchov bildiruvchi so'zlarning ishtirok etishi nafaqat o'zbek, balki ko'pchilik turkiy va umuman jahon toponimikasiga xos umumiy tipologik hodisadir. Bunda til jamoasi hudud yoki obyektning nomlashda eng avvalo uning miqdoriy yoxud o'lchamga oid xususiyatini asos qilib olishi, bu esa nominatsiyaning eng qadimiy va tabiiy usullaridan biri ekanligini ko'rsatadi [3; 5]. O'zbek toponimikasida son va o'lchov bildiruvchi so'zlar asosida yasalgan nomlar alohida, ancha barqaror va mahsuldor guruhni tashkil etadi. Bunday nomlarning yuzaga kelishi tasodifiy emas, balki denotatlar o'rtasidagi real, obyektiv aloqadorlikka, ya'ni metonimik ko'chish tamoyiliga asoslanadi: miqdor yoki o'lchov bildiruvchi leksema dastlab konkret bir belgini (obyektlar soni, yer maydonining kattaligi) ifodalagan bo'lsa, keyinchalik shu belgi butun geografik obyektning nomiga aylanadi [3; 5].

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, bu ko'chish uch asosiy model bo'yicha amalga oshadi.

1) Miqdor–makon modeli. Bu modelda hududdagi obyektlar (ariq, tepa, buloq, qishloq va h.k.) sonini bildiruvchi son shu obyekt nomi bilan birikib, butun aholi punkti yoki joy nomiga ko'chadi. Masalan, “Beshariq” — besh ariq, “Oltiariq” — olti ariq, “To'rtko'l” — to'rt ko'l, “Uchtepa” — uch tepa, “Mingbuloq” — ming buloq, “Qirqchinor” — qirq chinor, “To'qqiztepa” — to'qqiz tepa kabi nomlarda son ma'lum obyektlar guruhining miqdoriy belgisini ifodalab, keyinchalik shu belgi asosida butun hudud nomlangan. Bu yerda “qism (obyektlar soni) — butun (hudud)” munosabati ishlaydi va bu R.Yakobson ta'kidlagan aloqadorlik (smejnost') tamoyilining o'ziga xos ko'rinishidir [4].

2) O'lchov–makon modeli. Bu modelda yer-suv maydonining an'anaviy o'lchov birligi (tanob, desyatina, chaqirim va boshqalar) bilan atalishi natijasida yuzaga kelgan

Date: 13th September-2026

nomlar birlashadi. Dehqonchilik amaliyotida ma'lum bir dala yoki hovli uning maydoniga qarab "Ikki tanob", "Uch tanob" kabi nomlangan, vaqt o'tishi bilan bu ibora o'lchov ma'nosidan ajralib, mustaqil mikrotoponimga - dala yoki mahalla nomiga aylangan. Bu holatda "o'lchov birligi - shu o'lchamdagi konkret maydon" o'rtasidagi funksional-miqdoriy aloqadorlik nomlanish asosini tashkil etadi [1; 2].

3) Tartib son-makon modeli. Uchinchi guruhni obyektlarning joylashuv yoki paydo bo'lish tartibini bildiruvchi son (birinchi, ikkinchi, uchinchi va h.k.) asosida yasalgan nomlar tashkil etadi. Bunday nomlar, odatda, bitta katta hududning bo'laklarga ajratilishi yoki kengayishi jarayonida yuzaga keladi: yangi tashkil topgan mahalla yoki dala avvalgisidan keyingi tartib raqami bilan ataladi. Bu model miqdor-makon modelidan farqli o'laroq, obyektlar sonini emas, balki ularning nisbiy o'rnini (ketma-ketligini) ifodalaydi, biroq kognitiv mexanizmi jihatidan xuddi shu — "belgi (tartib) — butun obyekt" aloqadorligi asosida ishlaydi [4; 5].

Qiyosiy jihatdan qaraganda, bu hodisa faqat o'zbek tiliga xos emas: boshqa turkiy xalqlar toponimikasında ham shunga o'xshash namunalarni kuzatish mumkin. Xususan, qozoq va qirg'iz tillarida keng ma'lum bo'lgan "Yettisuv" ("yetti — so'z — yetti daryo") mintaqaviy nomi ham xuddi shu — miqdor-makon — modeli asosida yasalgan bo'lib, bu son va o'lchov asosidagi metonimik nomlanishning umumturkiy xarakterga ega ekanini tasdiqlaydi [3].

Har uchala modelda ham umumiy kognitiv mexanizm bir xil: son yoki o'lchov so'zi dastlab tavsiflovchi (deskriptiv) vazifada qo'llanib, obyektning miqdoriy belgisini bildirgan, keyinchalik esa bu belgi mustaqillashib, sof onomastik birlikka aylangan. Bunday nomlarning aksariyati hozirgi kunda motivatsiyasini qisman yo'qotgan bo'lsa-da (masalan, "Beshariq" hududida hozir aynan besh ariq mavjud bo'lishi shart emas), ular tarixiy xo'jalik tuzilishi va yer-suvdan foydalanish tizimi haqida qimmatli lingvistik dalil bo'lib xizmat qiladi [5; 6].

Bunday nomlarni metaforik nomlanish bilan solishtirganda muhim farq ko'zga tashlanadi: metaforada nomlanayotgan obyekt bilan taqqoslanayotgan narsa o'rtasida faqat o'xshashlik (masalan, shakliy o'xshashlik) mavjud bo'lsa, son va o'lchov asosidagi metonimiyada bu aloqadorlik doim obyektiv, o'lchanadigan va tekshirilishi mumkin bo'lgan xarakterga ega. Aynan shu xususiyat bunday nomlarni tarixiy-etnografik manba sifatida ishonchli qiladi: ular orqali ma'lum hududning o'tmishdagi xo'jalik faoliyati, aholi joylashuvi va yer-suvdan foydalanish tizimi haqida aniq xulosalar chiqarish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, son va o'lchov bildiruvchi so'zlar asosidagi metonimik ko'chishlar o'zbek toponimik tizimida mustaqil va mahsuldor nomlanish modelini tashkil etadi. Bu model boshqa metonimik turlardan (buyum-makon, kasb-makon va h.k.) farqli o'laroq, hududning nafaqat sifat, balki miqdoriy belgisini ham til birligi darajasida mustahkamlaydi. Amaliy jihatdan, olingan xulosalar mintaqaviy toponimik lug'atlar tuzishda, shuningdek tarix-etnografiya fani uchun manba sifatida foydalanilishi mumkin. Mavzu keyingi tadqiqotlarda mikrotoponimik va makrotoponimik material qiyosida, shuningdek boshqa turkiy tillar materiali bilan solishtirilgan holda kengroq o'rganilishi lozim.

Date: 13th September-2026

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlari ma'nosi. – Toshkent: O'qituvchi, 1977. – 144 b.
2. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: Fan, 1985. – 120 b.
3. Podolskaya N.V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii. – Moskva: Nauka, 1988. – 192 s.
4. Jakobson R. Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances // Fundamentals of Language. – The Hague: Mouton, 1956. – P. 55–82.
5. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 288 b.
6. Qoraev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 205 b.

